

מאת יהודה פליקס

"כתובת בית-שאן" או "כתובת רחוב" זכתה לחקירה יסודית ומעמיקה. בכוונתנו הפעם לדון בשני עניינים. האחד נוגע לצד ההלכתי של המשפט: "הפירות הללו האסורין בבית שאן", והשני בא להבהיר את המשמעות הבוטאנית של סדר הבאת אותם מינים בכתובת ובמקבילה בירושלמי. לאור דיון זה נעלה הצעות בשאלת מהותה וזמנה של הכתובת.

סעיפים אלה שבכתובת יסודם בסוגיית הירושלמי (דמאי פ"ב ה"א, כב ע"ב—רע"ג) העוסקת בחיוב הפרשת תרומות ומעשרות מפירות, שנקנו בקיסרין, בית-שאן ופנייס וכן מ"עיירות מותרות" אחרות; אותם הפירות חזקתם היתה שהובאו מארץ-ישראל. לגבי בית-שאן ההלכה פותחת: "המינין האסורין" ומונה תשע-עשרה מינים של גידולי-שדה, פירות האילן ומוצריהם, ומסיימת: "הריהן בשביעית — שביעית". ונחלקו אמוראים אם "בשאר שני שבוע" הם מתעשרין דמאי או ודאי. לגבי פנייס ההלכה פותחת "המינין האסורין" ומונה מהם חמישה, אך אינה מסיימת מה דינם לשביעית ואם מתעשרים דמאי או ודאי. לגבי קיסרין, הכתובת פותחת: "כל המינין האסורין", ומונה מהם שבעה, ומסיימת: "הרי אלו בשביעית היתר ובשאר שני-שבוע — דמאי".

מעיון זה בסוגיה נמצאנו למדים, שהכותרת "המינין האסורין" אינה מתייחסת לאיסורם בשביעית, כי אם לאיסור אכילת אותם פירות ללא עישור (דמאי או ודאי) מפני שחזקתם כי הובאו מארץ-ישראל¹.

והנה בכתובת מעמק בית שאן ישנו חידוש, לעומת הירושלמי הנ"ל, במשפט הפותח: "הפירות הללו אסורין בבית-שאן בשביעית ובשאר שני שבוע מתאסרין דמי", ולאחר פירוט המינים מסיים: "בשביעית — שביעית; שני שבוע — דמי" (שורות 1—5).

1. במיוחד במאמרו של י' זוסמן, תרביץ שנה מג, עמ' 88—158, ושם הפאקסמיליה של הכתובת וצילומה. בסקירתו המקיפה על הכתובת מעיר פרופ' זוסמן שלא נכנס בה לבירור עקרוני של יסודות ההלכות ותולדותיהן שעליהם מבוססים פרטי ההלכות שבכתובות, לו יקדיש פרק נפרד. כן הוא מציין כי לא נזקק לבעיות הבוטאניות שברשימות הפירות שבכתובת. אנו נדון כאן בשני נושאים אלה.

2. כפי שפירשו מפרשי הירושלמי וכמסקנת התוספות, חולין ו ע"ב ד"ה והתיר.

3. כך, באל"ף, ובשאר המקומות "מתאסרין" ועיין זוסמן שם. עמ' 148 והערה 434, אף שלי נראה כי בכל זאת "מתאסרין" כאן בא בהשפעת "אסורין" שלפני כן. על "כתיבה ולשונה של כתובת רחוב" ראה מאמרו של א' קימרון, תרביץ שם, עמ' 154—156.

חטיבה	סעיף	
I	1 א	שְׁלוֹם הַפִּירוֹת הִלְלוּ אֲסוּרִין בְּבֵית שָׁאן בִּשְׁבִיעֵית וּבִשְׁאָר שְׁבֹועַ מִתְּאַסְרִין דְּמִי הַקִּישׁוּאִין
	2	וְהַאֲבִיחִין וְהַמְּלַפְסוֹנוֹת וְהַאֲסֻטְפְּלִינִי וְהַמִּינְחָח הַנֶּאֱגָדָת. בְּפָנֵי עֲצֻמָּה וּפּוֹל הַמְצָרִי הַנֶּאֱגָד
	3	בִּשְׁיִסָּה וְהַקְּפִלוֹת מִן הָעֲצָרָת עַד הַחֲנוּכָּה וְהוֹרֵעוֹנִין וְהַקְּצֵעַ וְהַשְׁמֵשְׁמִין וְהַחֲרָדֵל וְהַאֲוִרוֹ וְהַכֶּמֶן וְהַתּוֹרֵמִסִּין
	4	הִיבִישִׁין וְהַאֲפֹנִין הַגְּמִלוֹנִין הַנִּימְכָרִין בְּמִידָה וְהַשּׁוֹם וּבִצְלִין בְּנֵי מַדִּינָה הַנִּימְכָרִין בְּמִידָה וְהַבּוֹלְבָסִין
	5 א	וְהַתְּמָרִין אֲפִסִּיּוֹת וְהֵיִין וְהַשֶּׁמֶן בִּשְׁבִיעֵית שְׁבִיעֵית שְׁנֵי שְׁבֹועַ דְּמִי וְהַפֶּת חָלָה לְעוֹלָם אֵילוֹ הַמְקוֹמוֹת
	6	וְהַמוֹתְרִין סְבִיבוֹת בֵּית שָׁאן מִן הָדָרוֹם שֶׁהֵיא פִּילִי דְקִמְפוֹן עַד חֲקֵלָה חִיּוּרְתָּה מִן הַמַּעֲרָב
	7	שֶׁהֵיא פִּילִי דְזִיירָה עַד סוֹף הָרִצְפָּה מִן הַצִּפּוֹן שֶׁהֵיא פִּילִי דְסָכוֹתָה עַד כֶּסֶר קֶרְנוֹס וְכֶסֶר קֶרְנוֹס
	8	כְּבֵית שָׁאן וּמִן הַמִּיּוֹרָח שֶׁהֵיא פִּילִי דּוֹבִלִיָּה עַד נַפְשָׁה דְּפִנוֹקְטִיָּה וּפִילִי דְכֶסֶר זְמָרִין וּפִילִי דְאַגְמָה
	9 ב	לְפָנִים מִן הַשֶּׁעַר מוֹחֵר וְלַחוּץ אֲסוּר הָעִיירוֹת הָאֲסוּרוֹת בִּיתְחוּם סוֹסִיתָה עֵינוֹשׁ וְעִינְחָרָה וְדַמְבֵּר
	10 ג	עֵיזֵן וְיַעֲרוֹט וְכֶסֶר יַחְרִיב וְנוֹב וְחִסְפִּיָּה וְכֶסֶר צֻמָּח וְרַבִּי הִתִּיר כֶּסֶר צֻמָּח הָעִיירוֹת שֶׁהֵן סָפִיק בִּתְחוּם נוֹוָה
II	11 ד	צִיר וְצִיר וְגִשְׁמִי וְזִיזוֹן וְרֶגֶב וְחִרְבָּתָה וְאִיגְרִי חוֹטֵם וְכִרְכָּה דְּבֵר הָרֵג הָעִיירוֹת אֲסוּרוֹת בִּתְחוּם צוּר שְׁצַת
	12	וּבְצַת וּפִי מְצוּבָה וְחֲנוּתָה עֲלִייתָה וְחֲנוּתָה אֲרַעֲייתָה וּבִיבְרָה וְרֹאשׁ מִיָּה וְאִמּוֹן וּמִזָּה הֵיא קְסֻטְלָה וְכָל מָה שֶׁקֶנִּי יִשְׂרָאֵל
	13 ה	נֶאֱסַר תְּחוּמֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל מִקּוֹם שֶׁ[חֲזוּקוֹן] עוֹלֵי בָבֶל פּוֹרִשְׁתָּ אֲשַׁקְלוֹן וְחֻמוֹת מִיגְדָל שְׁרוֹשֵׁן דּוֹר וְחֻמוֹת שְׂכֹר
	14	וְרֹאשׁ מִי גִיאָתוֹ וְגִיאָתוֹ עֲצֻמָּה וְכַבֵּר[תָּה] וְכ[תָּה] זִנִּיתָה וְקִסְטָרָה דְּגִלְיָה וְקוֹבְעִיָּה דְּאִייתָה וְמַמְצִיָּה דִּירְכָּתָה
	15	וּמִלְתָּה דְּכוּרִיִּים וְסִחְרָתָה דִּיתִין וְנַחל[תָּה] דְּבִצְאָל וּבֵית עֵיט וּבִרְשָׁתָה וְאוּלֵי רִבְתָּה וְנִיקְבָּתָה
	16	דְּעִיּוֹן וּמִסַּב סַפְנָחָה וְכִרְכָּה דְּב[ר] ס[ג] נְגוּרָה וְחִרְגוּלָה עֲלִיָּה דְקִיסְרִיּוֹן וּבֵית סָבֵל וְקִנְתָּ
	17	וְרַקֵּם טִרְכוּן זִימְרָה דְּמַתְחָם לְבּוֹצָרָה יִבְקָה וְחֲשָׁבוֹן וְנַחֲלָה דּוֹרֵד אִיגֵר סִהְדוּתָה נִימְרִין
	18 ו	וּמִלֹּחַ רִיזוּה רַקֵּם דְּגִיאָה וְגִנִּיָּה דְּאִשְׁקָלוֹן וְדֶרֶךְ הַגְּדוּלָּה חֲהוּלְכַת לְמִידְבָּר הַפִּירוֹת
	19	הִלְלוּ אֲסוּרִין בְּפָנִים בִּשְׁבִיעֵית וּבִשְׁאָר שְׁנֵי שְׁבֹועַ הֵן מִתְּעַסְרִין דְּמִי מִשְׁלָם
	20	הַאֲוִרוֹ וְהַאֲגוּזִין וְהַשִּׁמְשִׁמִּין וּפּוֹל הַמְצָרִי יֵשׁ אִימְרִין אוּף אַחוּנִיּוֹת הַבְּכִירוֹת
III	21	הָרִי אֵלּוֹ בִּשְׁבִיעֵית שְׁבִיעֵית וּבִשְׁאָר שְׁנֵי שְׁבֹועַ הֵן מִתְּעַסְרִין וְדִיִּי וְאִפִּילוֹ
	22 ז	מִן תְּרַגְוֹגְלָה עֲלִיָּה וְלַחוּץ הַפִּירוֹת הִלְלוּ מִתְּעַסְרִין דְּמִי בְּקִסְרִין חֲחִסִּין וְהַפֶּת
	23	חָלָה לְעוֹלָם וְהֵיִין וְהַשֶּׁמֶן וְהַתְּמָרִין וְהַאֲוִרוֹ וְהַכֶּמֶן הֵרִי אֵלּוֹ מוֹתְרִין בִּשְׁבִיעֵית בְּקִסְרִין
	24	וּבִישָׁאֵר שְׁנֵי שְׁבֹועַ הֵן מִתְּקַנִּין דְּמִי וִישׁ אוֹסְרִין בּוֹלְבָסִין הַלְּבָנִין הַבָּאִין
	25 ז	מִהַר הַמֶּלֶךְ וְעַד אִיכּוֹן סְבִיב לְקִיסְרִין עַד צוּרְנָה וּפְנִדְקָה דְּטַבִּיתָה וְעַמּוּדָה
IV	26 ח	וְדוֹר וְכֶסֶר סָבָה וְאֵם יֵשׁ מִקּוֹם שֶׁקֶנִּי אוֹתוֹ יִשְׂרָאֵל חוֹשִׁשִׁין לוֹ רְבוּתֵינוּ שְׁלוֹם הָעִיירוֹת
	27	הַמוֹ <ח> רֹות בִּתְחוּם סְבִסְטִי אִיקְבִּין וְכֶסֶר כְּסִדִּיָּה וְצִיר וְאוּלִּין וְשִׁפְרִין וְעַנְגִּין וּבִלְעָם עֲלִייתָה וּמוֹחֵרוֹ
	28	וְדוֹתָן וְכֶסֶר מִיָּה וְשִׁילְתָּה וּפְנִטְאָקִימוּתָה לְבִיָּה וּפְרִדִּסְלִיָּה וְיָצַת וְאַרְבָּנוֹרִין וְכֶסֶר
	29	יְהוּדִית וּמוֹנִרִית וּפְלָגָה דְּשִׁלָּאָף

נוסחה דומה פותחת ומסיימת לגבי פניסי. רק לגבי קיסרין ישנו שינוי בפתיחה:
 "הפירות הללו מתעשרין דמיי בקסרין" ומסיים: "הרי אלו מותרין בשביעית בקסרין
 ובישאר שני שבוע הן מתקנין דמיי"¹¹⁰.

שתי הכותרות "הפירות הללו אסורין בשביעית" הן אפוא חידוש של הכתובת, ונשאלת השאלה מה משמעות "אסורין" כאן? פרופ' זוסמן¹¹¹ פירש: "ויש לנהוג בהם כדין פירות שביעית". כנראה שלכך נתכוון מחברן של הכותרות הנ"ל. ברם עיון במקורות הדנים באיסורי שביעית מראה, כי המונח "אסורין" לגבי פירות שביעית מתייחס רק לגידולים שנורעו בשביעית או שהם ספיחי שביעית ולא לפירות האילן, שהם מותרים בשביעית¹¹². הקושי הוא אפוא שברשימת הפירות שבכתובת "האסורין בשביעית" בבית-שאן ובפניסי מוזכרים פירות האילן ומוצריהם. ואמנם לגבי כל הגידולים מתאים הסיכום שבירושלמי: "הרי הן בשביעית — שביעית" וכלל בכך דיני קדושת שביעית, התופסת בכל המינים.

4. שורות 18—21 שבכתובת. סעיף זה פותח: "הפירות הללו... מתעשרין דמי משלם" ומסיים: "הן מתעשרין ודיי" (באמור, במקור שבירושלמי לא פורש אם "מינין אסורין" אלה מתעשרים דמאי או ודאי). ועיין הסברו של הר"ש ליברמן (תרביץ שנה מה, תשל"ו, עמ' 60 ואילך) כי "פעמים ודאי" כוונתו דמאי שמפריש מן הפרי תרומה גדולה.

5. שורות 22—24; וראה בירושלמי שם, הדיון בטעם ההיתר של פירות שביעית אלה בקיסרין, ועיין להלן הערה 7.

5א. במאמרו הנ"ל הערה 1, עמ' 111.

6. נחלקו אמנם המפרשים למהות "אסורין" לגבי ספיחים, וארבע שיטות בנידון: א) שיטת רש"י שהכוונה לאיסור אכילה והנאה מהם לאחר הביעור (פסחים נא ע"א ועיין כנגדה דברי ר"ת בתוספות שם ד"ה כל); ב) שיטת הרמב"ם במהדורא קמא של פירושו לשביעית פ"ט מ"א, שהאיסור הוא לקצור את הספיחים "כדרך הקוצרים" ולשומרם; ג) שיטת רבנו תם ש"אסורין" היינו שחלה עליהם קדושת שביעית (עיין בר"ש למשנת שביעית שם); ד) שיטת רוב המפרשים היא ש"ספיחין אסורין" היינו באכילה והנאה בשביעית (הריב"ם¹¹³ בפירושו שם; הראב"ד בפירושו לתור"כ בהר פרשה א' א; מהר" וייס קו רע"א, והרמב"ם במהדורות ב' ו-ג' של פירוש למשנה ובחיבורו פ"ד מה' שמיטה ויובל ה"ב; ועיין נימוקיו של הרש"ם בפירושו לירוש' שביעית רפ"ט, כנגד השיטה ש"אסורין" היינו לאחר הביעור). ואמנם ממקומות אחדים בירושלמי ראה לשיטה האחרונה (ראה שביעית פ"ט ה"א, לח ע"ד, שרבי שמעון הקפיד על מלקט שביעית, וכן רבי הקפיד: "ולית אסור, ולאו ספחין אינון"; עיין פאה פ"ז ה"ד, כ רע"א). ועיין מאמרי על גלגולי איסור ספיחים, סיני כרך צ, עמ' קסח—קעט, לשאלת הספיחים חזרתי במאמרי בספר היוכל להגרי"ד סולובייצק ח"א, עמ' שסט—ת.

7. לכאורה אפשר היה לפרש "אסורין בשביעית" לגבי פירות האילן, שחלה עליהם קדושת שביעית לעניין איסור סחורה, מלוגמא וכביסה וכדומה. ברם אם אמנם לכך היתה הכוונה, הרי איסור זה היה צריך לחול על פירות הארץ שהובאו לקיסרין ולגביה נאמר בירושלמי, (וכן בכתובת, שורה 23): "הרי אלו בשביעית היתר". ודייק התלמוד בשאלה: "ויהיו בשביעית שביעית"? ולא שאל "ויהיו אסורין בשביעית". שהרי המונח "אסורין" אינו חל אלא על גידולים שנורעו בשביעית או על ספיחים, בעוד שברשימה זו מצויים פירות האילן שהמונח

ברם עורך הכתובת לא הסתפק בסיכום זה והוסיף לפני רשימת הגידולים את הכותרת: "הפירות האסורין בשביעית". מסתבר שעל-ידי חזרה זו כוונתו היתה להבליט ולהדגיש את ההלכה. אך תוך כך השתמש בביטוי המטעה "אסורין" לגבי כל פירות שביעית⁸, ולא חש שבכך, שבמקור התלמודי שלפניו הכוונה היתה בביטוי "אסורין" רק לעניין אכילת אותם הפירות ללא הפרשת מעשרות⁹.

ראיה נוספת לכך, כי הפתיחה "המינין האסורין בבית-שאן" שבירושלמי התייחסה רק לעניין מעשרות ולא לשביעית. היא בבת-הביניים שהכניס עורך הירושלמי¹⁰: "ולעניין ספחין — מראש-השנה ועד חנוכה — אסור ספחין; מן החנוכה ועד העצרת — החר

"אסורין" אינו תופס לגביהם. שאלה זו, למה לא יחולו בקיסרין דיני שביעית על אותם פירות? תירצו בירושלמי: "ישראל משמטין וגוי פטור; ישראל וגוים רבים על הכותים" (ובשביעית הולכים אחר הרוב; מכשירין פ"ב מ"א). וקשה, למה לא הותרו הפירות בבית-שאן מנימוק זה? נעלה בנידון שלש השערות: א) שבפריפריה החקלאית (שלא הותרה ונתשבה כא"י) של בית-שאן רבו הכותים על ישראל וגויים (עיין מאמרי על החקלאות בעמק בתקופת המשנה והתלמוד, ספר העמק "מארץ קישון", תשכ"ז, עמ' 123—132). ב) שבאיזור זה לא היו "ישראל משמטין" (ואולי זה הטעם שהכתובת נקבעה בבית הכנסת שבסביבה, כאזהרה). ג) שאותם מינים: חטים, יין, שמן, תמרים, אורז וכמון, שכרגיל הובאו מן הארץ לקיסרין, הותרו בשביעית, מתוך שלא חששו שאותם מצרכי יסוד, שהמחסור בהם היה רב בשנת השמיטה, יגיעו לקיסרין מן הארץ. באותה שנה היתה קיסרין צריכה לגדל אותם מינים בפריפריה החקלאית שלה, שהיתה כנראה ניכרת, (על פי גבולותיה; עיין ירושלמי דמאי שם) ולכך הכוונה במאמר "ישראל משמטין וגוי פטור, ישראל וגויים רבים על הכותים", שאף שזה היה איזור "מותר", הרי ישראל חוייבו לשמט את אדמותיהם (עיין להלן הערה 11). סביר גם להניח כי חלק ניכר ממצרכים אלה הביאו לקיסרין עיריהחוף מחוצה לארץ. ברם באיזור המותר בבית-שאן, שתחומי העיר והפריפריה החקלאית שלה לא היו גרעניים, סמכו אף בשביעית על הייבוא מאיזורי הארץ, ולכן חלים עליהם דיני שביעית. אני מקבל בזה את שיטת זוסמן שתחום בית-שאן כלל בעיקר את העיר וסביבתה הקרובה ולא נתפשט לעמק בית-שאן. ראה תרביץ שם, עמ' 119 דיון בשאלת תחומי ההיתר בבית שאן. ועיין במאמרנו, להלן ציון 28.

8. מסתבר שנמשך אחר הביטוי "העירות האסורות" שבירושלמי שם ובכתובת (ש' 9, 11) והכוונה למקומות האסורים בשביעית, שדינם כא"י שהחזיקו בה עולי בבל, ש"לא נאכל ולא נעבד" (שביעית פ"ז מ"א).

9. לכאורה אפשר לדחוק ולהסביר שהכותרת "הפירות הללו אסורין בשביעית" התייחסה לגבי בית-שאן, רק לחלק הראשון של המינים, שהם גידולי שדה שדין ספחים חל עליהם, והמשפט המסיים "הרי הן בשביעית — שביעית" מתייחס לשלושת המינים האחרונים שהם פירות האילן ומצריהם. ברם לגבי פנייס באה אותה כותרת והוזכרו במעורב גידולי שדה ופירות האילן.

10. הלכה זו הובאה לאחר הסברו של רבי זעירא לעונת האיסור של "קפלוטות — מן העצרת ועד חנוכה", מתוך שבה "איסור רבה על של היתר". כלומר שרוב הקפלוטות מיובאים לבית-שאן מן הארץ, מה שאין כן "מן החנוכה ועד העצרת", שזו עונה אקלימית נוחה לגידולם, וחזקתם שגדלו במקום והם פטורים מן המעשרות. ההמשך "ולעניין ספחין וכו'" אפשר שהם המשך דברי רבי זעירא ולפשוטו הכוונה לא רק לקפלוטות כי אם לכל גידולי השדה שברשימה.

ספחין; מן העצרת ועד ראש-השנה — צריכה". הלכה זו באה לציין שקודמתה עסקה בשאלת איסור אכילת פירות הארץ שהובאו לבית-שן מבלי להפריש מהם מעשרות, והיא מוסיפה שלגבי המינים שדין ספיחי שביעית חל עליהם, הרי לא כל השנה חוששים שהובאו מן הארץ¹¹. האיסור חל מראש-השנה ועד חנוכה, ושהיא עונת הזריעה במקום והגידולים הגיעו לבית-שן מאיזורי הארץ הקרירים יותר, שהקדימו לזרוע בקיץ. לעומת זאת מחנוכה ועד עצרת — חג שבועות — היא עונת הגידול העיקרית בבית-שן ואין חוששים שהובאו אליה מן הארץ ספיחי שביעית. ואשר לעונת הקיץ — מן העצרת ועד ראש-השנה — "צריכה" — ספק הדבר אם הם מגידול מקומי או מיובא מן הארץ — וצריך לבדוק למקור ממנו בא אותו יכול¹².

עורכה של הכתובת אפשר שלא הכיר הלכה זו בעניין ספיחים או שלא רצה להכניסה לכתובת בגלל מורכבותה וספיקה — "צריכה"¹³, לכן העדיף לתת הלכה פסוקה, הכוללת איסור ספיחים, בכותרת: "הפירות האסורים בשביעית".

*

11. פירשתי כרש"ם וכפניימשה (ועיין במראה-הפנים) שהלכה זו באה להוסיף דין ספיחי שביעית שהובאו מן הארץ. בדרך של שמא ואולי ניתן להעלות פירוש שונה לגמרי, שלפי הכוונה לשאלת אכילת ספיחים שגדלו בבית-שן עצמה (השווה חולין ז ע"א על "כרכים שככשום עולי מצרים ולא כבשום עולי בבל והניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית"). ובא להשמיענו שעניי ישראל רשאים ללקוט ספיחים בבית-שן רק בעונת הגידול העיקרית, שיש להניח כי הם ספיחים, ולא נזרעו. שהרי מקום 'שהחזיקו בו עולי מצרים — נאכל ולא נעבד' (שביעית פ"ו מ"א) היינו שמותר לאכול את ספיחיו אך אסור לחרוש ולזרוע בשביעית (כשיטת הרמב"ם בפ"ד מהלכות שמיטה הכ"ו; אך עיין רש"י, בחולין שם, שפירש כי אותם מקומות "מותר לחרוש ולזרוע שם בשביעית", וכן היא שיטת הרש"ם, בפירושו לירושלמי רפ"ט דשבועות, שבת שאן דינה "שנאכל ונעבד").

12. כך הנוסח בירושלמי שלפנינו כ"ל וד"ו, ועיקרי הדברים כך בכ"ר [אלא ששם לא מובא שמו של ר' זעירא] ושם שיבוש במקום "אסור ספחין" — "אסור היתר", ובמקום "היתר ספחין" — "אסור היתר". התוספות (פסחים נא ע"ב, סוף ד"ה כל) גרסו בירושלמי: "מראש-השנה ועד חנוכה — איסור ספחין; מחנוכה ועד ראש-השנה — היתר ספחין" ופירשו לענין ספיחים כמוצאי שביעית בכל הארץ ובכל המינים, (היינו ללא קשר עם ההלכה "המינים האסורים בבית-שן" שבאמצעה הובא מאמר זה) שהאיסור נמשך עד חנוכה של שמינית. כך גם פסק הרמב"ם (פ"ד מה' שמיטה ה"ו) אך השיג עליו הראב"ד: "לא מצאתיה לא במשנה ולא בתוספתא ולא בירושלמי" והעיר על כך הכסף-משנה, שלפני הרמב"ם היה נוסח דומה לזה שהביאו התוספות. ברם לפשוטו, בהקשר הדברים שבירושלמי, אין כל אפשרות לקבל נוסח, שלפיו מדובר באיסור ספיחים כמוצאי שביעית בכל הארץ. (עיין במהר"י קורקוס המקשה שלפי הגירסא דילן: "איך אפשר שאחר שהותרו יסתפקו שיחזרו אחר העצרת להיות אסורין" והוא מנסה להפוך את הגירסא). ועיין השגותיו המנומקות של הרש"ם (ירושלמי דמאי שם, ובאריכות לשביעית רפ"ט) כנגד שיטת הרמב"ם.

13. בגלל אופיה וצורתה של הכתובת — הפסיפס — נאלץ עורכה להצטמצם בהלכה פסוקה. וכך נמנע להזכיר את המחלוקת בירושלמי אם אותם מינים האסורים בבית שן מתעשרים ודאי

נעיר עוד שאף אם לא דייק עורך הכתובת בניסוח הכותרות על "הפירות האסורין בשביעית", הרי שניכרת יד מקצועית במניין וסידור אותם מינים האסורים בבית-שאן. בטבלה הבאה נקביל את הרשימה שבירושלמי לזו שבכתובת ונסביר את עקרונותיה (המספרים בסוגריים מציינים את סדר הקבוצות והמינים שבירושלמי).

כתובת	ירוש'	כתובת	ירוש'	כתובת	ירוש'
I צמחי מקשה ¹⁴ (IV)	III "זירעונין" ¹⁸ (I)	IV חסיות ²² (II)	1. קישואין (12)	V פירות האילן (V)	8. קצע (קצח) ¹⁹ (1)
2. אבטיחין (14)	9. שוגשמין (2)	15. שום (4)	3. — דילועין ¹⁵ (13)	16. בצלים (7)	10. חרדל (3)
3. מלפפונות (15)	11. אורז ¹⁹ (—)	17. בולבסין ²³ (5)	4. אסטפליני ¹⁶ (10)	18. תמרים אפסיות (16)	12. כמון (—)
5. מינחה (9)	13. תורמסין ²⁰ (19)	19. יין (17)	6. פול המצרי (8)	20. שמן (18)	14. אפונין הגמלונין ²¹ (14)
7. קפלוטות ¹⁷ (11)	= אפונין השחורין (6)	21. (?) פת (חלה לעולם ²⁴) (20)			

או דמאי (ונקט כראשון) וכן קבע הלכה שבפניינים המינים מתעשרים דמאי, אף שלא צוין בירושלמי. כן מנה תורמסין בין המינים האסורים ולא ציין "יש אומרים" כבירושלמי. וכן לגבי קיסרין לא הביא את המחלוקת בירושלמי על סוגי הבולבסין האסורים.

14. בעוד שבירושלמי הם האחרונים שבין גידולי השדה, העביר אותם עורך הכתובת לתחילת הרשימה. אפשר בגין חשיבותם הכלכלית. ברם יש לציין כי בירושלמי מובאת בין קפלוטות לקישואין ההלכה "ולעניין ספחין וכו', מן החנוכה ועד העצרת — התר ספחין" ובוודאי לא נתכוונה לכלול בהיתר זה צמחי מקשה, שהרי הם מתחילים להניב יכול רק בקיץ. לאחר עצרת. רק באיזורים חמים בחורף, כגון יריחו, ניתן היה להשיג בין חנוכה לעצרת מיני מקשה (השווה המסופר על רבי "שהיה לוקח קישואין בכורות למלכות" — ירוש' מע"ש פ"ד ה"א נד ע"א, והשווה בבלי ע"ז יא ע"א). אפשר אפוא כי ברשימה המקורית היו צמחי המקשה בראשה, כמו בכתובת, ועורך הירושלמי העבירם לאחרי ההלכה "לעניין ספחין".

15. אלה לא הוזכרו בכתובת ונראה שצדק עורכה שלא כלל את הדילועין הוא הקרא (Lagenaria vulgaris) באשר זה גידול המתאים לשטחים עירוניים, כגון בתצרות ובפינות, מקום שהדלעת מטפסת על הקירות והגגות. אין אפוא להניח כי בבית-שאן נאלצו לייבאו ממקום אחר. כנראה שבירושלמי נמנו דילועין בגלל השיגור למנות את ארבעת צמחי המקשה ביחד.

16. בירושלמי: איסטפניני, והוא גזר הגינה. לשאלת זיהויו עיין מאמרי על "פרק זרעים" (שבתוך הלכות א"י מן חגיגה למ' מרגליות, ירושלים תשל"ד, עמ' קסו) בחיבור קדום זה צוין כי תקופת גידולם של האיסטפליני היא תשעה חדשים. גידול חורף זה קשה היה לגדלו בבית-שאן בגלל תקופת גידולו הארוכה (בימינו מגדלים ממנו זנים מבכירים בהרבה) ואפשר שלכך

כבר הרגיש פרופ' זוסמן, כי בהשימת הפירות האסורים בבית-שאן, מסתמנות

נחכונה התוספת שבירושלמי: "והאסטפניני לעולם" שאין כל אפשרות לגדלם שם. אפשר אמנם ש"לעולם" מתייחס לכל המינים המנויים למעלה. עורך הכתובת ויתר על מלה זו, באשר כבר הקדים שהם אסורין בין לשביעית בין למעשר. ועיין לעיל, הערה 14, טעם הקדמת צמחי המקשה. הוא צמח הכרישה — *Allium porrum* שגידולו לצורך מאכל "ראשו" (= קפלוס) היינו בצלו הארוך (כשגידולו בצפיפות למאכל עליו, ש"גזוזם" מדי פעם [עיין יומא פג ע"ב] נקרא כרישין או כרתי). תקופת גידולם של הקפלוטין ארוכה מאד (בפרק זרעים [ראה הערה 16] צוין שהיא שנים עשר חודש; ואפשר שמטעם זה נמנע רבי מלהתיר קפלוטין מיד במוצאי שביעית, עיין ירושלמי שביעית פ"ו ה"ד, לו רע"א). מטעם זה כיוונו בבית-שאן את גידולו שיבשיל בעונת החורף או האביב ולא בקיץ "מן העצרת ועד החנוכה" (ירוש' שם, ושורה 3 בכתובת) שאז "איסור רבה על ההיתר" (כדברי רבי זעירא בירושלמי) שהביאו את הקפלוטין מחלקי הארץ הקרירים יותר. הקפלוטות נמנו בכתובת ובירושלמי לצד מיני הירקות ולא בין ה"חסיות", היינו צמחי בצל ופקעת (שעמהם נמנה בהלכות אחרות; עיין תוספתא תרומות פ"ט ג), מכיוון שהקפלוטין שונים משאר החסיות (בצלים, שומין ובולבסין — מס' 15—17), בכך שאין אפשרות לשמור אותם תקופה ממושכת, ולכן העדיפו למנותם בין מיני הירקות (עיין תוספתא תרומות פ"ד ה).

"והזירעונין" נימנו רק בכתובת ולא בירושלמי, ולכאורה נראה שזה אחד המינים, ואפשר שהכונה לזרעוני אבטיחים ומלפפונות שהם "זרעוני גינה נאכלים" (תוספתא תרומות פ"י ב; ועיין ירושלמי מעשרות פ"א ה"ב, מח ע"ד, דיון לגבי "מעי אבטיח", היינו זרעי האבטיח, אם הם למאכל, אך ודאי ש"מעי מלפפונות" הם למאכל; ע"ע תוספתא כפשוטה עמ' 711, וספרי, החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, עמ' 117—118). ברם יותר נראה לי ש"והזירעונין" הם לא מין מיוחד, כי אם כותרת לשבעת המינים (קצע עד אפונין; מס' 8—14), שכלל אותם במונח "זירעונין", הם "זרעוני גנה — זרעים הנאכלים" (תוספתא ב"מ פ"ט סז; והשווה דניאל א, יב: "ויתנו לנו מן הזירועים ונאכלה" ופירש רס"ג: "הם פול הלבן ופול המצרי וכו'"). יש להעיר כי בפיוט לסל שפירסם מ' זולאי (בהארץ מיום יד בניסן תש"ב תחת השם "שוק המזונות הארצישראלי מדור של קליר" נמנו שלושים וחמשה גידולים בקבוצות שונות. הקבוצות שם מלאכותיות והן צורפו ע"פ הכתובים או המשנה. וכבר העיר על כך י' זוסמן (תרביץ שנה מד, עמ' 194) שקיים רק דמיון בין הקבוצה שבשורה 3 של הכתובת שלנו "והקצע והשמשמין והחרדל... והכמן" לבין הקבוצה "שמשמין וחרדל וכמן וקצח" שבפיוט הנ"ל.

אורז וכמון לא הוזכרו בירושלמי, ברשימה של המינים האסורים, מתוך הנחה שהם גדלים בבית-שאן, ולכן הם מותרים, כתירוץ הירושלמי לגבי דבילה שלא נזכרה עם המינים האסורים בקיסרין, ושם נמנו אורז וכמון, מפני שהיא מותרת (משום "דהוה שרייה היא", כבכ"ר וכ"ל וכעין גירסת הרש"ס, ולפני כן שם: "נהיגין בהדא דבילתא שוריי"). לא נראית הסברא (שמעלה זוסמן בעמ' 111). שאורז וכמון לא הוזכרו "בגין דתניתא" — מתוך שהם נמנו במשנת דמאי רפ"ב עם "המינים המתעשרין דמאי בכל מקום" (כסלקא דעתך. שבירושלמי שם בדיון על קיסרין; יש לציין כי משנת דמאי זו מתייחסת לחוצה לארץ, ששם אותם מינים אינם גדלים, עיין ירושלמי שם, ולא כללו בזה את בית-שאן וקיסרין). סביר להניח כי עורך הכתובת

קבוצות בוטאניות מסוימות²⁰; כך הדבר בירושלמי ובכתובת, אלא שעיון ברשימה שבכתובת מצביע על עבודתו המקצועית של עורכה, שאירגן אותה רשימה מחדש. ברשימת "הפירות האסורין בבית-שאן" נכללים עשרים עד עשרים ושניים מינים²¹,

הוסיף לרשימה אורז וכמון, מתוך שבירר כי גידולם נצטמצם בבית-שאן ויבאום מן הארץ (אך לא הוסיף דבילה, חרובים ותמרים שנמנו במשנה הנ"ל, מתוך שידע כי גידולם בבית שאן, פרט ל"תמרים אפסיות").

20. הוא הצמח *Lupinus termis* (Alba), הרגיש לקרקע סידנית (עיין אנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב' עמ' 298) האופיינית לבית-שאן. בירושלמי: "יש אומרים אף התורמוסין" ועורך הכתובת הכריע ומנה אותם בצד המינים האסורים.

21. הכוונה לקטנית החימצה — *Cicer arietinum* (בערבית: חומס). זיהוי אפונים גמלונים לאפונים שחורים הצעתי בספרי עולם הצומח המקראי, עמ' 162, ועתה, בכתובת דילן, בא על אישורו. כבר במשנה מצינו שימוש במונחים "אפונים השופין" ומין אחר הם "אפונים הגמלונים" (כלאים פ"ג מ"ב) וכנגדם: "אפונים לבנים ו"אפונים שחורים" (טבול יום פ"א מ"ה); בדברי רבי יהודה). אפשר שאותם שמות היו רווחים במקומות שונים בארץ או שעורך הכתובת העדיף את המונח "גמלונים", המתייחס לגודל הזרע, על המונח "שחורים", מתוך שבמנו החלו לגדל זנים בהירים של המין הגדול ולכן העדיף לציין את הצורה (גם בימינו מצויים זנים בהירים של המין הגדול; עיין אנציקלופדיה לחקלאות, ח"ב עמ' 115). אף שלפי המשנה (כלאים שם) "אפונים הגמלונים מין ירק", הרי מכיוון שהמדובר בקטנית הנאכלת חיה או מבושלת, העדיף העורך למנותה בין "הזירעונים". ובכל אופן צדק שלא מנה אותם ליד החסיות — מיני הבצל, — כסדר שבירושלמי. יש לציין כי רבי שמעון סבור כי אפונים הגמלונים דינם כמיני זרעים אורז דוחן וכו' לענין שביעית והולכים בהם בתר השרשה.

22. "חסיות", הם צמחי בצל ופקעת, עיין לעיל הערה 17.

23. בולבסין נזכרו פעמים אחדות בספרות חז"ל (נוסחאות: בולבסין, כולכסין) והם הבצלים של צמח הכדן — *Muscari comosum* הגדל בר בארץ וביררו ממנו זנים אחדים שגידולם לפנים. דיוסקורידס מציין כי *Bolbos edodimos* (עיין: I. Löw, Flora ber Juden 2, 185). וברור כי התעתיק הנכון הוא "בולבסין" כמו בכתובת. היו מגדלים מהם זנים לבנים ואדומים, ונחלקו בירושלמי שם אלו מהם הובאו לקיסרין מהר-המלך; עורך הכתובת הכריע כראשון (שורה 24).

24. אני מסכים עם זוסמן (עמ' 114) שלא מדובר במין קטנית — "פתחלה" — כפי שפירשו המפרשים, כי אם בא לציין כי בבית-שאן חייבים להפריש מן הפת חלה לעולם, בין אם באה מן האיסור או מן ההיתר. מכיוון שכך, קשה להכריע אם הכוונה היתה למנות את הפת עם המינים האסורים בבית-שאן או שהכוונה היתה להורות על חיוב בחלה על הפת לעולם (השווה משנת שביעית ספ"ט וירושלמי שם). אף שנראה כי בית-שאן וסביבתה החקלאית ה"מותרת", שחיתה מצומצמת, לא יכלה לספק את התצרוכת בתבואה לפת והיו צריכים להביאה מן הארץ. (ועדיין צריך עיון למה לא נזכרו ליד הפת גם החטים, כמו בקיסרין, ושם בכתובת שורה 22, במקום "והפת" שבירושלמי, הוסיף "חלה לעולם").

25. שם הערה 122, אך מציין: "לא תצלתה לעמוד על משמעותן של קבוצות אלה".

26. אם נוסיף "זרעונים" (עיין לעיל הערה 18) ו"פת" ; ר' הערה 24.

לעומת שבעה בקיסרין וחמישה בפנייס. שתי סיבות גרמו כנראה לייבוא המגוון של מינים לבית-שאן מחלקי הארץ האחרים: (א) התחום הצר למדי של בית-שאן שהותר לשביעית ולמעשרות, שהיה עירוני בעיקר, ללא פריפריה חקלאית ניכרת²⁷; (ב) אקלימה הקשה של בית-שאן שהוא חם מאד בקיץ וקר בחורף, דבר שמנע גידולם של מינים אחדים. לעומת זאת היו נרחבים יותר תחומי קיסרין שהותרו, ובאקלימה הנוח יכלו לגדל את רוב המינים, פרט למצרכי היסוד: חטים, יין, שמן, תמרים ואורז, שנזקקו לייבאם מן הארץ²⁸. פנייס השוכנת בגבולה הצפוני של הארץ נזקקה כנראה עוד פחות להביא גידולים חקלאיים מן הארץ, באשר ייבאה אותם מחוץ-לארץ.

לפנינו כתובת שנערכה והותקנה כפסיפס בריצפת בית-כנסת ביישוב יהודי לא הרחק מבית-שאן²⁹. במטרה הלכתית ברורה: ללמד דיני מעשרות ושביעית החלים על בית-שאן וסביבתה, על קיסרין ופנייס ושאר "עירות המותרות", שהיישוב היהודי שם היה זעום. כמו כן פורטו בכתובת מקומות "אסורים", שבהם ישבו יהודים בסביבה לא-יהודית וצויינו תחומי ארץ-ישראל, זו שהחזיקו בה עולי בבל³⁰, לגביהם חלים דיני מעשרות ושביעית במלוא היקפם.

נראה לנו כי הטקסט של הכתובת משקף את המציאות החקלאית בזמן שנקבעה הכתובת בפסיפס; ניכרת בה יד עורכה, שטרח להתאים את המקור הספרותי שהיה לפניו למציאות הכלכלית שבימיו ולאופיו המיוחד של הפסיפסי. כך, על כל פנים, לגבי סדר המינים האסורים בבית-שאן והכותרת: "הפירות האסורים בשביעית" שהוקדמה לרשימת הפירות של בית-שאן ופנייס.

הרשימה שבירושלמי, ברור שזמנה לאחר שרבי התיר את בית-שאן³¹ וכנראה שהיא אמוראית³², אך אינה מאוחרת לסוף המאה השלישית, שהרי רבי זעירא כבר מפרש

27. כפי שהסיק זוסמן (עמ' 119) בדונו על תחומי בית-שאן שבכתובת. ועיין חזון איש לשביעית סי' ג, יט: "אין לנו אלא מה שאמרו בגמרא 'בית-שאן' אבל לא שדות סביבותיה, חוץ לתחומה".

28. עיין לעיל סוף הערה 7. כנגד שיטה זו שהכתובת מציינת תחומים צרים של העיר בית שאן, יצא ז' ספראי, גבולות ושלטון בארץ ישראל, תש"מ (ר' מפתחות), שלדעתו מדובר בה בתחומים רחבים שבתוך עמק בית שאן.

29. עיין זוסמן עמ' 115 הערה 155, המתלבט אם יישוב זה, היה בתחום "המקומות המותרות סביבות בית שאן" (ש' 5 בכתובת) או שהיה מחוצה להם, בתחום א"י שהחזיקו עולי בבל. שמא העובדה הנ"ל, על הייבוא הנרחב של כעשרים מינים לבית-שאן, המעיד על פריפריה חקלאית מוגבלת (ר' לעיל הערה 24), יש בה כדי להצביע על כך שיישוב זה, המרוחק 4-5 ק"מ מבית שאן, היה מחוץ לתחומי בית-שאן המותרים.

30. שביעית פ"ו, מ"א. ועיין י' זוסמן, תרביץ מה עמ' 213 ואילך, על הברייתא דתחומין המבוססת על משנה זו. הציונים שבהמשך מתייחסים למאמרו הקודם (הערה 1).

31. במסקנה זו אני נאלץ לחלוק על דברי זוסמן (הערה 474) ש"אין לדעת אם חטקסט משקף עוד את המציאות — הגיאוגרפית החקלאית וכדומה — בזמן שנקבעה הכתובת, או שמא אין כאן אלא העתק של מקור ספרותי קדום יותר".

32. ירושלמי דמאי שם, בסמוך לרשימת המינים האסורים בבית-שאן.

33. כמסקנתו של זוסמן שם עמ' 109. ועיין שם בהערה 113 דיון על זהותו של "ר' יוסי דכפר דן

טעם איסור קפלוטין "מן העצרת ועד חנוכה", ואפשר שרשימה זו נתחברה על ידי בן-דורו של רבי זעירא³⁴.

אם נכונה מסקנתנו כי הכתובת משקפת מציאות חקלאית בזמן שנערכה ונקבעה בפסיפס, הרי מהשוואתה עם רשימת המינים האסורים בבית-שאן שבירושלמי מתברר, שלא חלו שינויים ניכרים בהרכב המינים שהובאו לבית-שאן במשך אותה תקופה. עורך הכתובת רק החסיר מין אחד (דילועין) והוסיף שניים (אורז וכמון)³⁵, וכן הוסיף "הזירעונין", כנראה ככותרת³⁶. שמות הצמחים היו בשבילו "שמות חיים", הוא דייק בתעתיקים (איסטפליני, בולבסין³⁷) וטרח להתאים אחד מהם לשם המקובל בזמנו³⁸. כל אותם מינים הוא סידר מחדש בקבוצות מתאימות.

לא נוכל אפוא לקבל את מסקנתו של פרופ' זוסמן ש"אין להקדים את הכתובת למאה הששית-השביעית"³⁹. קשה להעלות על הדעת שמאות שנים לאחר חיבורה של הרשימה שבירושלמי עדיין נשתמרה מסורת השמות של הצמחים, דרכי השיווק והאריזה⁴⁰. יותר נראה לנו שהכתובת נערכה ונקבעה לא הרחק מזמן סיום עריכתו של התלמוד הירושלמי⁴¹. מצינו קווי דמיון אחדים בין כתובת זו לבין החיבור "פרק

בשם ר' בן מעדיה" בעל המאמר על המינים האסורים בבית-שאן. אם נכון הנוסח "דכפר דן" נוטה אני להעדיף את זיהויו לכפר דנא, שבצפון בית-שאן, יותר מאשר לדן שבצפון עמק החולה המרוחק (עיין בהערה שם). רק אדם מסביבת בית-שאן יכול היה לעשות "מחקר שווקים" ולקבוע אילו גידולים הובאו למקום.

34. רבי זעירא יושב בטבריה ועיסוקו היה בפשתן (ירושלמי בבא מציעא ספ"ד). נראה שבעיסוקו זה הוא בא במגע הדוק עם בית-שאן, שהיתה מרכז חשוב לאריגת הפשתן, וכך מציין רבי זעירא: "כלי פשתן הבאין מבית-שאן ככלי צבעונין הן" (ירוש' קידושין פ"ב ה"ה סב ע"ג; ועיין בר"ר ספ"כ).

35. לעיל הערות 15, 19.

36. עיין לעיל הערה 14.

37. לעיל הערות 16, 23.

38. "אפונין הגמלונין" במקום אפונים שחורים שבירושלמי; עיין לעיל הערה 23.

39. שם עמ' 154. ולהלן הוא מסיק כי "יש לשייך אותה למאה הז' בערך, סמוך לכיבוש הערבי — לפניו או לאחריו". הסימוכין מן הממצאים הארכיאולוגיים שהוא מביא אינם חד-משמעיים, ואין להוציא מכלל אפשרות שהכתובת שייכת לשלבים הקדומים של בית הכנסת. על הממצא הארכיאולוגי שבאתר בית הכנסת ראה פאני ויטו, בית הכנסת של רחוב, עתיקות כרך ז, ירושלים תשל"ד.

40. השווה למשל "המינתה הנאגדת בפני עצמה"; "פול המצרי הנאגד בשיפה"; "האפונין הגמלונין הנמכרין במידה"; "ובצלין בני המדינה הנמכרין במידה" (שוריות 2—4). אשר לאחרון נראית הערת זוסמן (עמ' 113 והערה 137) שכך יש לגרוס בירושלמי במקום "ובצלים הנמכרין לבני המדינה הנמכרין במידה" (כ"ל; בד"ו: "ובצלים הנמכרין ובני המדינה הנמכרין במידה").

41. לא ייתכן להקדימה יותר, באשר סעיפים אחדים של הכתובת יסודם במאמרים של אחרוני האמוראים; עיין זוסמן, עמ' 152.

זרעים⁴², העוסק במשך תקופת העיבור של בעלי-חיים וצמחים, ועיקרו פירוט משך ההתפתחות של ששה-עשר מינים של פירות האילן וכנגדם ששה-עשר מיני "זרעים". בסיכום על אופיו וזמנו של חיבור זה העלינו כי "כל הנתונים על הצמחים לקוחים ממציאות של חקלאות יהודית פעילה ורב-גונית בגידוליה", שעה שעדיין השמות המשנאיים של הצמחים היו חיים בפי החקלאים. לאחר ניתוח המקורות של "פרק זרעים" הסקנו, כי זמן חיבורו היה סמוך לאחר סיום תקופת התלמוד הירושלמי⁴³. דומנו כי אותם דברים רשאים אנו להסיק על זמן עריכתה והתקנתה של כתובת-הפסיפס בבית הכנסת שבעמק בית-שאן, שאינו מאוחר מראשית המאה החמישית.

אוצר החכמה

אוצר החכמה

488-87

42. שההדרתי בתוך הספר הלכות איי מן הגניזה למ' מרגליות, עמ' קנ"ה—קצ"ח (ר' לעיל הערה 16).

43. היינו סוף המאה הרביעית — תחילת החמישית : עיין שם עמ' קפ"ט—ק"צ.